[1] Tekst en foto's Ruud en Ina Metselaar
www.solemio.nl/nieuws-omtrent-comomeer-italie/comomeer-informatie

De Tre Pievi

Inleiding

Aan de westkant van het meer staan de dorpen van Dongo in het zuiden tot Sorico in het noorden bekend onder de naam Tre Pievi. In de Nieuwsbrieven over deze dorpen komen we deze naam en ook het begrip 'pieve' telkens weer tegen en om herhaling te voorkomen zal ik er in deze Nieuwsbrief iets meer over schrijven en daarna ingaan op de rumoerige geschiedenis van de dorpen.

De 'Pieve'

De eerste christenen vinden we rond het meer aan het eind van de 4e eeuw en de eerste bisschop, Gelix, werd in Como benoemd in waarschijnlijk 386. Maar eerst na 449, toen Abbondio als bisschop werd aangesteld, zien we een snelle verspreiding van het christelijk geloof in het hele gebied. Vanaf dat moment werden de eerste 'pievi' geïnstalleerd[2].

De vertaling van 'pieve' is parochie, maar het begrip omvat meer dan wat nu een parochie is. De term wordt vanaf de vroegchristelijke periode gebruikt door de bisschoppen van Como als religieuze demarcatie van een gebied. In de volgende eeuwen werd het echter uitgebreid tot afbakening van zowel een kerkelijk als civiel gebied, d.w.z. de administratieve jurisdictie. Zo was bijvoorbeeld de pieve Gravedona in 1183 betrokken bij de Vrede van Konstantz, tussen de keizer Frederik I Barbarossa en de Lombardijse gemeenschappen. In het gebied van het Alto Lago[3] vinden we naast de pieve Gravedona de pievi Dongo en Olonio. Het dorp Olonio lag in het huidige Pian di Spagna, maar werd wegens voortdurende overstromingen door de rivieren Mera en Adda in de 15e eeuw verlaten. In 1456 ging de zetel van de Pieve Olonio over naar Sorico.

De hoofdkerk van de pieve wordt in het Italiaans ook wel aangeduid met 'chiesa matrice'of 'chiesa plebana', d.w.z. de centrale kerk voor de eredienst, met de doopvont, het kerkhof en het recht belastingen te heffen. Deze hoofdkerk wordt ook wel aangeduid als 'ecclesia', terwijl de andere kerken in de pieve 'oratoria' worden genoemd.

De oorspronkelijke pievi omvatten een groot gebied. Zo liep de Pieve Olonio van Cinque Case (nu deel van Gera Lario) tot het meer van Mezola in het noorden en het Laag-Valtellina tot bijna Morbegno in het oosten. Het gevolg was dat de inwoners grote afstanden te voet moesten afleggen

---

[1] Verzoeken om toezending per email aan: rmetselaar@on.nl
[2] In de hele tekst zal ik de Italiaanse woorden 'pieve'(enkelvoud) en 'pievi'(meervoud) gebruiken.
[3] Het Alto Lago is het deel van het meer ten noorden van de Bellagio

voor bijvoorbeeld de doop van een baby of een begrafenis. Bij gevolg probeerden alle dorpen voortdurend een eigen doopvont te krijgen. Zo werd Dubino autonoom in 1433, Traona en Mello in 1441, Delebio in 1445 en Gera pas in 1587.

De geschiedenis van de Tre Pievi: Dongo, Gravedona en Sorico

Het begin

Al in het jaar 879 vormden de pievi van Gravedona en Dongo, onder graaf Desiderius, die een afstammeling was van de Lombardische koningen, een gemeenschappelijk bestuur volgens Romeins model. Hierbinnen viel ook het dorp Domaso dat tot de pieve Gravedona behoorde. De pieve Sorico bleef in die tijd nog een leen van de graaf Grimualdo en nakomelingen. Eerst in het jaar 1000 werd Sorico toegevoegd aan de pievi Gravedona en Dongo en samen vormden deze drie de Republiek van de Tre Pievi. Na deze toevoeging strekte het gebied van de Tre Pievi zich uit van de grens tussen Cremia en Dongo in het zuiden tot het meer van Mezzola in het noorden.

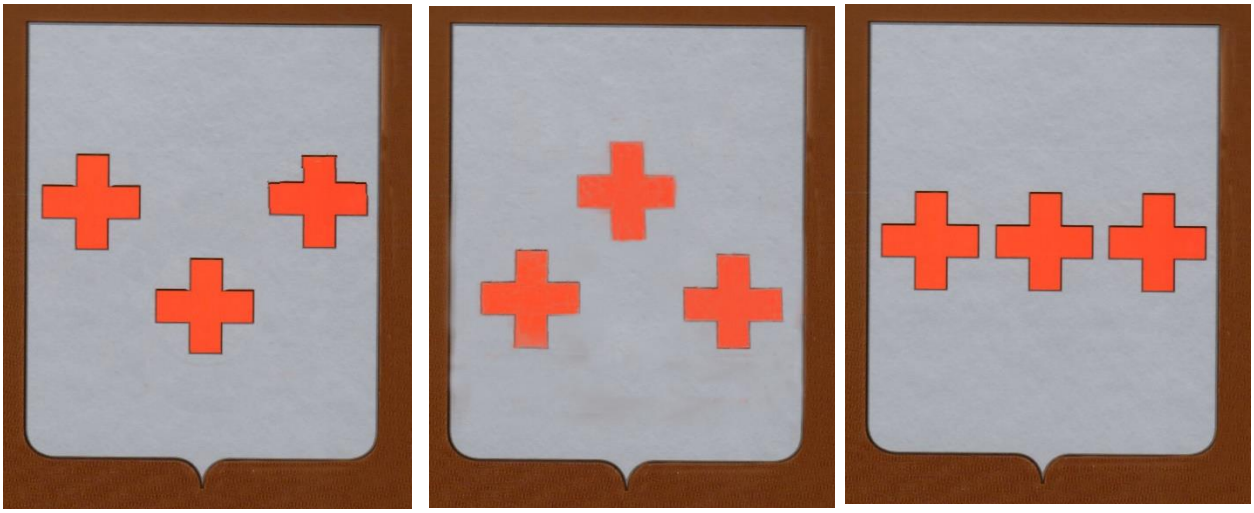

V.l.n.r. de wapenschilden van Dongo, Gravedona en Sorico

De republiek had zijn eigen munten en was herkenbaar aan de wapenschilden van de drie gemeenschappen t.w. drie rode kruisen op een witte achtergrond. Dat de republiek meer was dan alleen een administratieve eenheid, is duidelijk uit het gegeven dat ze over een aanzienlijke oorlogsvloot beschikte om de pievi te verdedigen tegen aanvallen over het meer. We weten dat in het begin van de 12e eeuw de vloot onder het commando stond van Azzone di Rumo en bestond uit een groot admiraalsschip, de 'Schifo', met in de mast een kruisbeeld en de vlag van de republiek. Verder waren er twaalf zogenaamde 'scorribiesse', vier 'barbote'en achttien kleinere schepen in de vloot[4].

Keizer Otto I, bevestigde op zijn doorreis naar Duitsland in 965-967 de onafhankelijkheid van de Tre Pievi.

[4] Voor een omschrijving van deze boottypes zie mijn boek "De geschiedenis van de scheepvaart op het Comomeer", 2022.

De 11e en 12e eeuw

Toen keizer Corrado II in 1037 Milaan aanviel, hielpen de Tre Pievi samen met het eiland Comacina, Milaan. De dorpen Bellano en Bellagio steunden echter Como en vielen bij verrassing de vloot van de Tre Pievi aan bij Lezzeno, toen deze op de terugweg was uit Como. De vloot van de Tre Pievi verloor twee schepen en wist te ontsnappen naar Menaggio en Dongo. Hiermee begon er een echte oorlog in 1039 -1040. De Pievesi rustten hun vloot uit en Como deed hetzelfde. De vloot van de Tre Pievi bezette eerst Dorio, daarna Corenno Plinio en voer toen naar Dervio, waar ze werd opgewacht door de schepen van Como. De vloot van Como werd teruggedrongen in de richting van Bellagio, maar toen draaide de wind en moesten de Pievesi zich terugtrekken op Dervio. Na een belegering van vier maanden gaf het kasteel van Dervio zich over en daarmee werden Dervio, Dorio en Corenno Plinio deel van de Tre Pievi.

Op 24 april 1154 kreeg de bisschop van Como van keizer Frederik I Barbarossa de rechten op Gravedona, Domaso, het kasteel van Sorico en Olonio.
In 1179 was er een opstand van de republiek tegen graaf Grimoaldo, de vertegenwoordiger van de keizer.

De 13e eeuw

In 1237 werd er een podestà aangesteld voor de Tre Pievi en tweemaal per week kwam deze als rechter naar Domaso. Na de dood van Frederik II in 1250 werden de steden vrijwel onafhankelijke gemeenschappen en ontstond er een grote rivaliteit om het bezit van de macht. Traditioneel wordt deze machtsstrijd aangeduid als een strijd tussen aanhangers van de paus, de Welfen, en aanhangers van de keizer, de Ghibellijnen. In feite echter was het een strijd tussen de belangrijkste families in een stad, in Como de Vitani en de Rusca families. Ook de Tre Pievi werden hierbij betrokken: in Gravedona waren de Lamberzoni Welfen en de Stampa Ghibellijnen. In 1258 zwoeren de Welfen alle Ghibellijnen in de Tre Pievi om het leven te brengen. Het huis van de podestà werd daarbij vernietigd. Een jaar later sloten de twee partijen echter tijdens een bijeenkomst in Milaan vrede bij het Verdrag van S. Ambrosio.

De 14e eeuw

Toch laaide de strijd al snel weer op, waarbij vanaf 1286 de Ghibellijnen de macht in Como verkregen terwijl de Welfen overheersten in Gravedona. In 1322 wist de vloot van de Tre Pievi samen met die van het eiland Comacina, Bellagio in te nemen, die de Ghibellijnse Visconti in Milaan steunden. Daarop vielen de schepen van Como het eiland aan, maar dit sloeg de aanval af met behulp van de Pievesi. De Pievesi wisten zich tot februari 1323 in Bellagio te handhaven, maar toen bundelden Como en Milaan hun krachten en zeilden naar Bellagio, waardoor de vloot van de Pievesi de haven niet durfde te verlaten. Dit gaf de vijand de kans Sorico, Domaso en Gera aan te vallen en deze dorpen in brand te steken. Tenslotte verlieten de Pievesi Bellagio en leverden ze in de buurt van Pianello strijd met Como, dat ze wisten te verslaan. Vervolgens zeilden ze, samen met de schepen van Comacina, naar Torno, waar ze de vloot van Milaan versloegen. Hun troepen landden vervolgens in Cernobbio, vanwaar ze Como bedreigden en de naburige dorpen plunderden.
In 1380 -1390 laaide de strijd voortdurend weer op met vele doden en gewonden, waarbij Dongo en Sorico de kant van de Ghibellijnen kozen maar Gravedona de Welfen steunde. Daarop vormde Dongo zijn eigen bestuur met een podestà en raad, onder bescherming van de families Malacrida en Casanova, terwijl de overige twee pievi hetzelfde deden onder bescherming van de Stampa

familie.
In 1393 werd de strijd bijgelegd, maar daarbij maakten ze de ernstige fout de bescherming van de hertog Giovanni Galeazzo Visconti te vragen. Dit betekende dat ze steeds meer vrijheid en onafhankelijkheid kwijt gingen raken. Nadat de overeenkomst op 13 maart 1393 in Milaan was gesloten, benoemde Visconti een priester die onmiddellijk de klokkentorens van Gravedona en Barbignano liet verwoesten, terwijl Visconti een garnizoen soldaten van buiten legerde in het kasteel van Musso. Echter werd in 1401 overeengekomen dat de helft van de troepen uit Milaan en de andere helft uit de Tre Pievi zou komen.

De 15e eeuw

Op 1 maart 1401 werden de nieuwe statuten van de Tre Pievi in Gravedona ondertekend, in 1417 werden ze uitgebreid en deze zouden 250 jaar lang blijven gelden, tot de republiek verdween onder de Oostenrijkse keizerin Maria Theresia.

In 1447 overleed Filippo Maria Visconti zonder erfopvolger en ontstond er een strijd tussen vele partijen om de opvolging. De adel in Milaan greep tenslotte de macht en vormde een 'commune', onder de naam Ambrosiaanse Republiek. De Pievesi grepen deze kans onmiddellijk aan om zich weer onafhankelijk te verklaren. Echter kwam drie jaar later Francesco Sforza met een leger naar Milaan, waarbij de Milanezen de poorten voor hem openden en hem aanstelden als de nieuwe hertog. Sforza bevestigde al snel de rechten van de Tre Pievi en installeerde podestà in Gravedona, Dongo en Sorico.

Uit een document van de hertog uit 1465 lezen we dat de schippers van Sorico uit winstbejag hun boten overlaadden met goederen en passagiers, waarbij er 30 mensen om het leven kwamen in het meer ter hoogte van Rezzonico. De hertog stelde vast dat de schippers van Sorico ten onrechte een monopolie uitoefenden op al het verkeer tussen Olonio en het meer van Mezzola en hij legde daarvoor een geldboete op.

Toen Franco Sforza in 1466 overleed werd hij opgevolgd door Galeazzo Maria. Deze hertog maakte zich snel impopulair en gevreesd door zijn wrede karakter en werd in 1476 vermoord. Zijn minderjarige zoon Gian Galeazzo II volgde hem op onder een regent en hiervan maakten de Grigioni (in het Duits Graubünders) gebruik om het gebied rond het Comomeer aan te vallen en zij slaagden er in 1486 in het Valtellina en Valchiavenna te bezetten tot het meer van Mezzola. Van hieruit vielen ze ook de Tre Pievi aan, maar werden verslagen. Ook een hernieuwde aanval een jaar later werd afgeslagen.

De 16e eeuw

In 1499 vielen Franse en Venetiaanse troepen het hertogdom Milaan binnen en moest Lodovico Sforza naar Como vluchten en vandaar via Olonio en het Valtellina naar Innsbruck. De troepen van de Franse koning Louis XII, onder maarschalk Trivulzio, bezetten nu het het gebied van het meer. Vanaf 1406 was het kasteel van Musso een leen van graaf Giovanni Malacrida. De familie, aanhangers van de Welfen, had huizen in Dongo, Musso en Sorico. Toen de Grigioni Malacrida bedreigden vroeg hij steun aan van Trivulzio. Desondanks wisten de Grigioni op 1 januari 1501 het kasteel in Musso te veroveren en te verwoesten. Zes jaar later liet Malacrida het toch weer herbouwen en schonk het daarna aan Trivulzio. Deze trok in het kasteel, versterkte het en liet een haven construeren aan de voet van het fort. Hij nam ook het bestuur van de Tre Pievi over.

Nadat Karel V in 1515 geïnstalleerd was als Habsburgs keizer en Frans I als koning van Frankrijk, leefde de strijd om de macht over Lombardije weer op.

In 1516 verscheen er een piraat op het meer, Antonio il Matto (de gek), die niet alleen de Fransen aanviel maar ook regelmatig strooptochten door de dorpen aan het meer hield. De gouverneur van Como probeerde hem te verslaan maar zonder succes omdat de Grigioni, nadat ze Dongo hadden ingenomen, de piraat te hulp kwamen. Pas op 19 september 1517 slaagde Trivulzio er in Il Matto te doden, maar daarna nam de zoon, Giovanni, de bende over en overviel de dorpen om de dood van zijn vader te wreken. Zo vermoorde hij in de volgende twee jaar de pastoor van Gravedona en viel hij verschillende keren de Tre Pievi aan. De zaak werd gecompliceerd toen de gevluchte hertog van Milaan, in een poging de Fransen uit de stad te verdrijven, Giovanni vroeg om Como te bezetten. De gouverneur van de stad wist de vloot van Giovanni echter te verslaan en de meeste aanvallers, waaronder Giovanni Il Matto, gevangen te nemen. Giovanni werd in Griante, bij Menaggio, onthoofd.

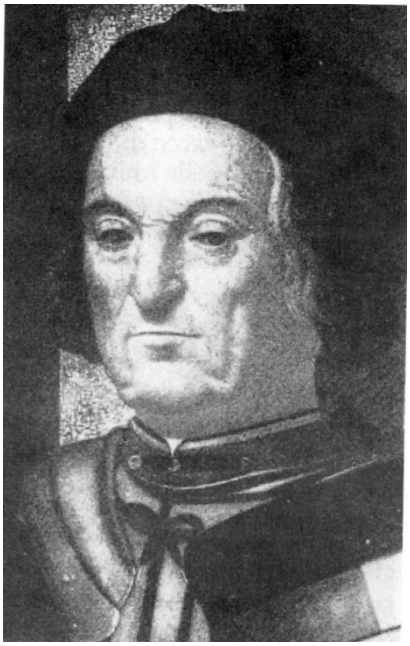

Links: portret van grootmaarschalk Trivulzio

Rechts: wapenschild van de Malacrida op een steen in Musso

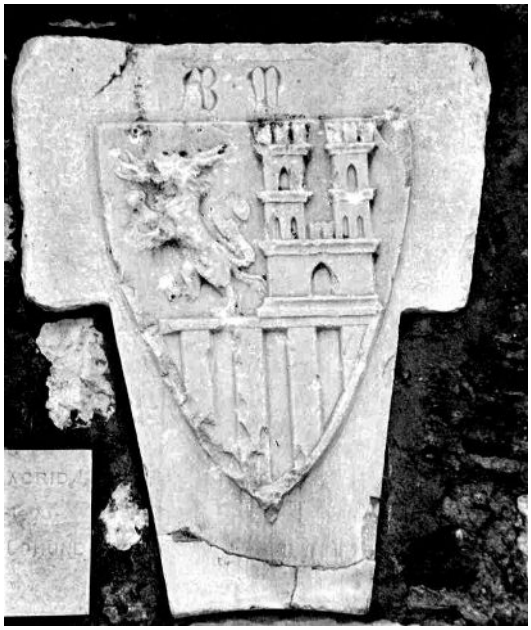

Trivulzio werd teruggeroepen naar Frankrijk, waar hij onverwacht in Chartres overleed. Een Milanese edelman, Gian Giacomo dei Medici, nam de afwezigheid van Trivulzio te baat om in 1522 de haven en het kasteel van Musso in te nemen en daarbij de Franse vloot te vernietigen. Vanaf dat moment noemde hij zich “Heer van het kasteel van Musso en Heer van de Tre Pievi”. In datzelfde jaar werden de Fransen bij Monza verslagen en verlieten ze Lombardije via Lecco, Menaggio en Porlezza.

De Medici, bijgenaamd ‘Il Medeghino’, heerste nu over het meer en verjoeg de Grigioni. Hij versterkte het kasteel, vergrootte de haven en bouwde een oorlogsvloot, bestaande uit zeven grote schepen met drie zeilen en 48 riemen, uitgerust met 110 mariniers en kanonnen met 40 ponds kogels. De schepen werden vergezeld door vele kleinere boten, wendbaar en snel met goede roeiers en goed getrainde boogschutters en voorzien van een ram.
De Fransen onder Frans I kwamen terug over de Alpen en hun leger werd versterkt door 6000 Grigioni. Il Medhegino viel Chiavenna aan, verdreef daar de Grigioni tot deze in 1525

terugkwamen. Bij de slag van Pavia werd Frans I gevangengenomen, waarop de Grigioni ambassadeurs naar Milaan stuurden voor vredesoverleg. Bij de terugvaart over het meer werden hun schepen echter aangevallen door Il Medhegino en werden hun ambassadeurs slechts vrijgelaten na betaling van een groot losgeld. Il Medhegino herbouwde ook de toren bij Olonio, waardoor hij tol kon eisen van alle schepen die daar passeerden.

Links: portret van Gian Giacomo Medici,

Rechts: afbeelding van een van de schepen van Il medici op een fresco in zijn kasteel

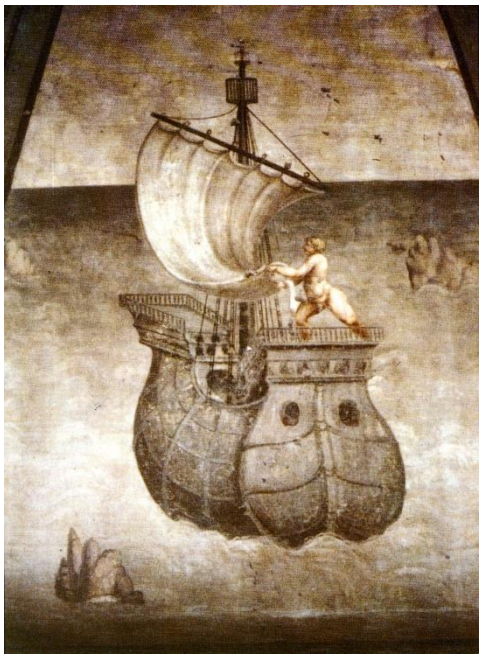

De Spaanse troepen dreigden nu vanuit Como het kasteel van Musso aan te vallen, maar Il Medhegino sloeg de aanval af en plunderde op zijn beurt Como. Veel inwoners ontvluchtten de stad en de haven werd geblokkeerd waardoor de handel stilviel. Daarop kwamen de Spaanse troepen vanuit Lecco, onder bevel van graaf De Leyva, om de stad te bevrijden. In maart 1528 tekende Il Medici een verdrag met keizer Karel V, waarbij hij het kasteel van Musso, Olonio, het Comomeer met uitzondering van het Val Intelvi, Valsolda, Porlezza, Menaggio, de Tre Pievi, Valsassina, het kasteel van Monguzzo en nog wat kleinere gebieden verkreeg. Ook Lecco werd uitgezonderd van deze overeenkomst. Terwijl de onderhandelingen nog liepen, viel graaf Lodovico Belgoioso nog de vloot van Il Medhegino aan met vier grote schepen en 300 infanteristen. Echter één van zijn schepen werd tot zinken gebracht, één werd ingenomen en de twee overige vluchtten naar Como.

Twee jaar later installeerde Karel V Francesco II Sforza als hertog van Milaan. Il Medici vroeg nu aan de keizer hun overeenkomst te herbevestigen, maar dit werd geweigerd omdat Sforza de rechten op het hele gebied kreeg. Il Medici probeerde hem te vriend te houden en veroverde Chiavenna en Morbegno en versterkte zijn kasteel in Musso nog verder. Op 7 mei 1531 tekende Sforza echter een verdrag met de Grigioni en verklaarde Il Medici tot rebel. Voorlopig echter was de vloot van Il Medici te sterk. Hoewel hij de vijandelijke vloot bij Mandello versloeg, werd hijzelf gewond en sneuvelde zijn 20 jaar jongere broer Gabrielli. De Spaanse troepen slaagden erin het kasteel van Monguzzo te veroveren en Il Medici zag in dat hij de strijd tegen de grote overmacht uiteindelijk zou verliezen. Daarom tekende hij een verdrag met de keizer, waarbij hij veel van zijn

bezittingen verloor, maar een grote som geld kreeg en het markizaat van Marignano (= Melignano, bij Milaan). Hij verliet het kasteel in Musso, waarop de Grigioni het verwoestten.

Dit betekende het eind van de overheersing door Il Medeghino, maar niet zijn einde als generaal. Nadat hij uit Musso was verdreven sloot hij zich aan bij het Spaanse leger en vocht in dienst van De Leyva op vele plaatsen in Europa: onderdrukte een opstand in Gent, verdedigde Hongarije tegen de Turken, bevrijdde de koning van Hongarije en werd benoemd als onderkoning van Bohemen. Na zijn terugkeer in Italië om Parma en Siena te verslaan, werd hij ridder in de Orde van Toson d'Oro. In 1555 overleed hij aan een longontsteking, hoewel velen beweerden een sterke reuk van arseen te hebben waargenomen. Zijn broer Giovan Angelo, die naast Il Medhegino vocht in de oorlog van Musso, werd de opvolger van paus Paulus IV in 1559. Hij diende als Paus Pius IV van 1559 tot 1565. In 1563 liet hij een groot grafmonument voor zijn broer oprichten in de kathedraal van Milaan.

Na de oorlog van Musso benoemde Francesco II Sforza een gerechtelijk consul en een podestà in de "Tre Pievi Supriore del Lago". De stad Como vroeg aan koning Philips II, die Karel V in 1555 was opgevolgd, om de Tre Pievi, maar de koning weigerde dit. In 1580 kreeg de kardinaal van Como, Tolomeo Gallio, de feodale rechten van Philips II en werd hij benoemd tot "Graaf van de Tre Pievi". In 1586 gaf hij opdracht in Gravedona het "Palazzo Gallio" te bouwen, maar overleed in 1606 voordat het gebouw klaar was.

Palazzo Gallio

De 17e eeuw

Nadat de Grigioni het Valtellina en Valchiavenna hadden bezet vormden ze een voortdurende dreiging, ook al omdat ze samenwerkten met de Fransen. Daarom besloot de gouverneur van Milaan, graaf Fuentes, in oktober 1603 om een fort te bouwen aan de ingang van de twee dalen, in het Pian di Spagna. In een document van dat jaar verbood hij de Tre Pievi expliciet om te smokkelen naar de vijand. In 1680 verboden de Grigioni alle houtvervoer over het meer van Mezzola, waarop de gouverneur van Milaan protesteerde en de Tre Pievi opdracht gaf om drie schepen met 60 man uit te rusten en naar dit meer te sturen. Nadat er in 1620 een opstand van de bevolking in het Valtellina ontstond tegen de protestantse Grigioni, stuurde de gouverneur nog meer schepen en drong de Grigioni terug op Chiavenna.

Ruïnes van de wachtverblijven van het fort Fuentes

In 1622 werd er een vredesverdrag getekend, maar dat was slechts van korte duur omdat er Franse troepen arriveerden om de Grigioni te steunen. Spaanse troepen bezetten nu de dorpen rond het meer van Mezzola en brachten een groot leger naar Domaso en Gravedona. In maart 1626 tekenden Frankrijk en Spanje een verdrag, waarbij het Valtellina onder de Grigioni kwam.

Al vier jaar eerder was de 30-jarige oorlog uitgebroken, waarin ook Frankrijk betrokken was. De graaf van Rohan trok vanuit Chur over de Splugapas met een leger van Grigioni. Daarop stuurden de Spanjaarden schepen van Como naar Domaso. Ze kwamen daar echter te laat aan om Rohan tegen te houden, die vanuit het Valtellina de Tre Pievi was binnengevallen. Zijn soldaten plunderden de dorpen en staken de huizen in brand. Hij had Musso bereikt voordat hij door de Spanjaarden werd tegengehouden en teruggedrongen naar het Valtellina. In november van dat jaar rustte Rohan een leger van 4000 infanteristen en 500 paarden uit, ondergebracht aan de rand van het meer van Mezzola en in het fort van Mandello in het Valtellina. Van hieruit viel hij regelmatig het gebied rond Colico en de Tre Pievi aan.

Los van deze voortdurende oorlogshandelingen werd de bevolking van de dorpen aan het meer ook geplaagd door een nieuwe epidemie van de pest in 1630, meegebracht door de Lanzichenecchi. Ten gevolge hiervan overleden er 630 mensen in Gravedona en 243 in Dongo.

Het eind van de Tre Pievi

In 1701 overleed Karel II, de laatste Habsburgse Spaanse koning, zonder erfgenaam. Hij liet een enorm rijk achter: Spanje en koloniën, De Nederlanden, Milaan, Napels, Sicilië en Sardinië. Dit

leidde tot de Spaanse Successieoorlog tussen Frankrijk, Engeland en Oostenrijk, die pas in 1713 werd beëindigd met de Vrede van Utrecht. Hierbij kreeg de Oostenrijkse keizer Karel VI de Zuidelijke Nederlanden, Milaan, Napels en Sardinië. Ook het Alto Lago was in deze oorlog betrokken.
In 1704, gedurende de oorlog, probeerden de troepen van de keizer het gebied rond het meer te bezetten en kwamen tot Colico in een poging het fort van Fuentes in te nemen. Ze slaagden er wel in het Fortino d'Adda in te nemen, maar het fort van Fuentes wist de aanval af te slaan. Twee Oostenrijkse schepen voeren uit Colico naar Gera en namen alle boten in beslag die vol geladen waren met goederen uit Duitsland met bestemming Milaan. Uit Gera zeilden ze naar Domaso en Gravedona en daarna terug naar Colico. Daarop zonden de Fransen dragonders en kurassiers over het meer naar Dervio en dwongen de Oostenrijkers terug naar het Valtellina. In Dongo probeerde Giuseppe Cossoni de Oostenrijkers te helpen vanuit de ruïnes van het fort van Musso; hij werd echter snel verslagen door de Fransen. Op 28 september 1706 sloeg de Spaanse commandant van het fort van Fuentes een nieuwe aanval af door de Oostenrijkers onder prins Eugenie van Savoie, maar dit leverde weinig op omdat de Oostenrijkers, nadat ze bij Turijn de Fransen hadden verslagen, Milaan bezetten. Daarop gaf het fort zich op 14 oktober over. Eerst in 1713 kwam Milaan en het gebied rond het Comomeer officieel onder de Oostenrijkse regering en begon er een Oostenrijkse overheersing na tweehonderd jaar Spaanse bezetting.

Links: keizer Karel VI, schilderij van Auerbach uiit 1735
Rechts: keizerin Maria Theresia

In 1740 overleed Karel VI en werd opgevolgd door zijn dochter Maria Theresia. Onder haar regering werd de Republiek van de Tre Pievi opgeheven. In 1798 werden de dorpen deel van het departement Lario van de Cisalpijnse Republiek en na de eenwording van Italië werden ze onderdeel van de provincie Como. Wel zijn tot op de dag van vandaag de wapenschilden van de vroegere Tre Pievi onveranderd gebleven t.w. drie rode kruisen op een wit veld.

De economische situatie

De bevolking van de dorpen rond het meer heeft altijd moeten vechten voor haar bestaan. In de bergdorpen leefde men vooral van de akkerbouw op velden tot 600-700 m hoogte. Gierst, rogge,

gerst, olijven, hennep, vlas, kastanjes en druiven waren de belangrijkste producten in de 14e –17e eeuw. De olijfbomen maakten later plaats voor fruitbomen en voor groenten en maïs. Van de overige producten zijn alleen kleine hoeveelheden rogge en gerst en vrij veel kastanjes overgebleven. Er waren ook nog wat kleine wijngaarden die een heldere 'vinello' leveren, licht en wat zuur en niet geschikt voor transport. De laatste jaren zijn er echter rond het meer verschillende nieuwe wijngaarden in gebruik genomen. Lange tijd werd er bij Livo en Peglio nog hennep en vlas verbouwd, dat ter plaatse werd verwerkt op lompe weefgetouwen tot een zwaar doek en tot linnen voor eigen gebruik. Karakteristiek waren de afwisselende banen wit en bruin of soms gele en rode kleuren.
Op grotere hoogten vond men beuken, berken, lariks en sparren, die werden verzaagd. Tussen de twee wereldoorlogen is hierdoor het grootste deel van het bos verdwenen. Op de bergen boven Gera en Sorico waren, verspreid in de kastanje bossen, vele houtskoolbranderijen.
Behalve de akkerbouw was er veehouderij op de bergweiden. Na de winter trok men met de kudden omhoog, waar de herders overnachtten in de vele 'baite'. De melkproducten werden in de eigen streek geconsumeerd.
In de dorpen langs de oevers van het meer leefde men overwegend van de visserij. In Gera vinden we in de kerk van 'Onze Vrouwe van Fatima' twee fresco's uit 1725, geschonken door de vissers van het dorp.
Men leefde voortdurend in grote armoede en dit leidde tot een sterke emigratie. Zo liep het aantal inwoners van de pieve Sorico tussen 1599 en 1643 terug van 4096 tot 2476, terwijl Livo in 1670 468 inwoners telde tegen 1000 rond 1600 (hierbij speelde echter ook de pestepidemie van 1630 een grote rol). Vele mannen werkten in de havens van steden als Genua en Palermo, waar ze niet alleen schepen losten, maar voor een deel ook als schippers fungeerden. In de kerk S. Vincenzo in Gera vinden we fresco's in het priesterkoor die in 1546 werden geschonken door de 'Vereniging van Schippers van Gera'. Ook de mannen uit de andere dorpen vormden in den vreemde dergelijke verenigingen of 'scuole'. Deze waren van groot belang voor het sociale contact van de mannen die lange tijd zonder hun gezinnen leefden. In vele dorpskerken vinden we schilderijen en kostbare voorwerpen zoals paramenten, lampen en relikwieën, dikwijls in geciseleerd zilver, die door de emigranten werden geschonken. De emigranten brachten uit Palermo ook de devotie voor Santa Rosalia met zich mee, waardoor we in vele dorpskerken schilderijen, beelden en relikwieën vinden die gewijd zijn aan deze heilige.
Tegen het eind van de 17e eeuw zien we een nieuwe tendens: de emigratie van hele gezinnen naar vooral Noord-Europa, Duitsland, Nederland, Engeland en Denemarken, terwijl de emigratie in de 20e-eeuw ook naar Zuid-Amerika en de Verenigde Staten van Noord-Amerika gaat.
In de 19e-eeuw zien we in het hele gebied de zijde-industrie opkomen. De boerenfamilies kweekten op grote schaal zijderupsen en er ontstonden vele kleine spinnerijen. Alleen al in het gebied van Dongo, Gravedona en Domaso telde men een honderdtal van deze spinnerijen. Met de opkomst van de kunstzijde ging deze belangrijke industrie ten onder.

Een historisch gezien belangrijke industrie was vanaf het begin van de 15e-eeuw de winning van ijzerertsen in de vallei van Dongo. Het erts werd in Musso verwerkt en dit heeft geleid tot de grote onderneming van Falck in Dongo. Helaas overleefde ook deze ijzer- en staalfabriek de jaren negentig niet. Daarmee ging de werkgelegenheid van 2200 mensen verloren. Een andere belangrijke industrie was de marmerwinning in Musso. Dit marmer, dat reeds aan de Romeinen bekend was, was van hoge kwaliteit en we vinden het terug in talloze monumenten. Ook het

marmer voor de Dom van Como uit 1452, komt hier vandaan. De marmergroeve werd in 1960 gesloten.

De huidige situatie
Tegenwoordig is de landbouw nauwelijks meer van belang. In de periode 1970 tot 1990 halveerde het landbouwareaal. Het aantal personen dat werkzaam is in de landbouw en veeteelt is nog slechts 0,3 %. Ook het aandeel van de maakindustrie nam af door de groei van de tertiaire sector: tussen 1951 en 2012 is het aandeel van de maakindustrie gedaald van 63 naar 38%, terwijl de dienstensector van 23 naar 61% groeide. Binnen de industriesector is het vooral de textielindustrie die is afgenomen. Binnen de dienstensector is circa 37% commerciële activiteit, 14% onroerend goed, terwijl het toerisme met 12% een derde plaats inneemt. Deze laatste categorie vertoont wel een voortdurende groei. Naast de groeiende hotelaccommodatie is er een toenemend aanbod van bed- en breakfast en agritoerisme. Drie van de vier toeristen is buitenlander, vooral Duitsers, gevolgd door Zwitsers, Nederlanders en Engelsen.

Het aantal inwoners blijft in de dorpen langs het meer ongeveer constant, maar in de bergdorpen neemt het langzaam af, terwijl de vergrijzing rond het meer veel sterker toeneemt dan in de provincie Como als geheel. Het aantal inwoners in negen bergdorpen was in 1991 nog slechts 55% van die in 1861. Ongeveer 35% van de beroepsbevolking werkt buiten het eigen dorp, ruim 20% vindt dat werk in Zwitserland.
Gegeven de moeilijke economische situatie door de eeuwen heen, mogen we in het Alto Lago weinig luxe villa's of kastelen verwachten. Wel is er een schat van religieuze kunst te vinden in de kleine dorpskerken. Ook zijn er vele fortificaties en torens die behoorden tot het verdedigingsnetwerk dat de belangrijkste routes naar de Alpenpassen moest bewaken.

De belangrijkste kunstenaars langs het meer[5]

De dorpskerken herbergen een schat aan fresco's en schilderijen. Veel van deze kunst is afkomstig van schilders uit de bergdorpen die vaak hun opleiding in Milaan genoten. In dit overzicht noem ik slechts een klein aantal van de velen die gedurende de vele eeuwen werkzaam waren.

Het kerkje van san Fedelino aan het Lago di Mezzola

De fresco's van *Christus tussen engelen* en van de *Apostelen* uit de 11e-12e-eeuw in de apsis van het Romaanse kerkje van San Fedelino, gelegen aan het meer van Mezzola, vormen de oudste kunstwerken langs het meer. Uit

[5] D. Pescarmona, M.Rossi, A. Rovetta, G. Vergilio, Alto Lario occidentale, Nodo Libri, 1992

een wat latere periode, lopend tot begin 1400, zijn de beschilderingen van de kerkjes van S. Gregorio in Consiglio di Rumo, S. Rocco in Germasino, S. Giacomo in Livo en in de abdij van Piona. In het begin van de 15e eeuw zien we veranderingen in de richting van de gotiek, bijvoorbeeld in het fresco van het *Laatste oordeel* in de S. Maria del Tiglio in Gravedona. Tegen 1500 worden er nieuwe kloosters gesticht in Gravedona (Augustijnen) en S. Maria Rezzonico (Dominicanen) en komen er nieuwe parochies in Livo, Montemezzo, Peglio en Sorico of worden kerken omgebouwd, zoals in Garzeno en Gera Lario. Hiermee verschijnt de Renaissance langs het meer met schilders als Battista van Musso (= Battista Malacrida) rond 1480-1500 (werkzaam in Cremia, Garzeno, Germasino, Gravedona, Musso) en Bartolomeo de Benzi rond 1500 (Germasino, Gravedona, Garzeno). In diverse werken uit begin 1500 is de invloed van de schilder Bramante zichtbaar. Een voorbeeld hiervan vinden we in een van de belangrijkste werken uit het hele gebied t.w. de fresco cyclus in de apsis van de S. Giacomo in Livo. Deze werd in 1515 geschilderd door Sebastiano uit Piuro. Uit dezelfde periode dateren ook enkele beelden, bijvoorbeeld de *Pietà* in Domaso van de beroemde Milanese kunstenaar Rodari, de *Maagd met kind* in de S. Maria della Grazie in Gravedona, uitgevoerd in Mussomarmer en het houten kruisbeeld in de S. Giacomo in Livo.

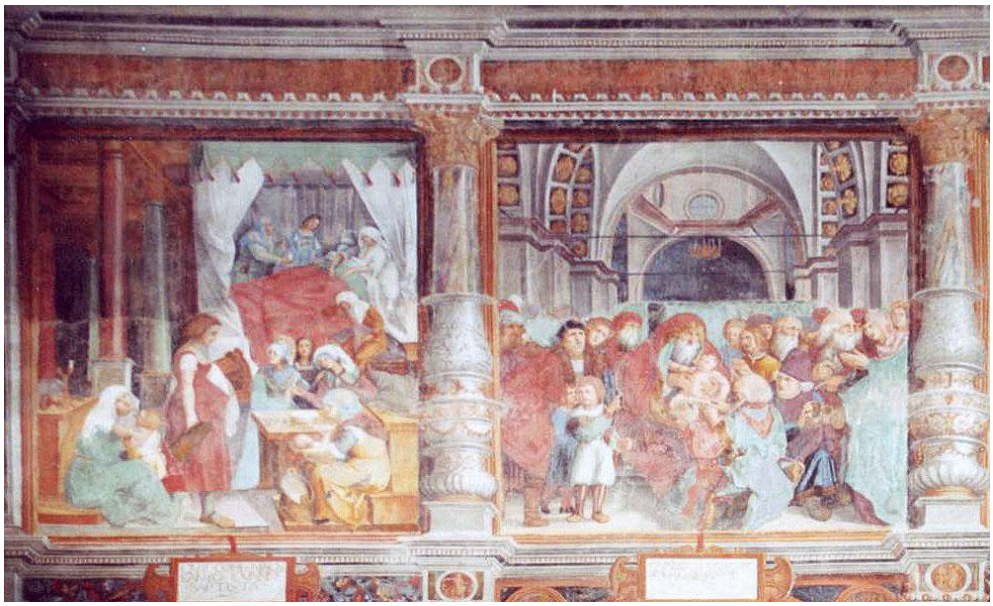

Detail van de Geschiedenis van Johannes de Doper in de S. Maria delle Grazie te Gravedona

Een belangrijke andere kunstuiting uit dezelfde periode is afkomstig uit de ateliers van de goudsmeden Francesco Sergregori en Giovan Pietro Lierni. Meestal betreft het werken ten behoeve van de kerkelijke liturgie.
Vanaf 1504 verschijnen er werken van Giovanni Andrea de Magistris in de stijl van Bergognone en vanaf 1526 is zijn zoon Sigismondo actief in Garzeno, Sorico, Naro, Gera Lario, Livo en S. Maria Rezzonico. Bij hem zien we duidelijk sporen van het maniërisme, de stilistische overgang naar de barok.
De tweede helft van de 16e eeuw levert een nogal fragmentarisch beeld en dit duurt tot in de eerste decennia van 1600, als de barok aanbreekt. Uitzonderingen hierop vormen de werken van de befaamde Milanese schilder Giulio Cesare Procaccini (1574-1625) in Domaso. Ook zijn er enkele

goede schilderijen van zijn leerling Gian Giacomo Barbello (1604-1656) in de kerk S. Gottardo in Dongo.
De eerste helft van de 17e eeuw levert meerdere belangrijke kunstwerken. Zeer veel werken zijn van de hand van Giovan Mauro della Rovere (1575-1640), bijgenaamd "Il Fiammenghino" (= De Vlaming). Een van zijn eerste werken langs het meer vinden we in de kerk van S. Gusmeo en Matteo in Gravedona en in de jaren daarna ontstaan er werken in de S. Martino in Montemezzo, de S. Miro in Sorico, de S. Maria in Martinico (bij Dongo), de SS. Pietro e Paolo in Garzeno en in Stazzona en Brenzio. In vele van deze werken zien we de invloed van de kerkelijke normen die in 1577 werden gedicteerd door kardinaal Carlo Borromeo, welke een uitwerking waren van de door het Concilie van Trente ingezette Contrareformatie. Hiermee duidt men de beweging aan die de katholieke kerk inzette tegen het ketterse protestantisme. Deze dreiging was vooral groot sinds de Grigioni (de Graubünders) het Valtellina bezet hielden en voortdurend probeerden ook het gebied rond het meer te veroveren. De schilderkunst was er nu sterk op gericht de kerkelijke trouw van de gelovigen te ondersteunen. Een duidelijk voorbeeld hiervan zien we in Fiammenghino's afbeelding van *het laatste oordeel* in de S. Eusebio in Peglio.
Andere belangrijke schilders uit de eerste helft van de 17e eeuw zijn Isodoro Bianchi (Pianello del Lario, Brenzio) en Cristoforo Caresana (Montemezzo, Vercana).
De belangrijkste schilders uit de 18e eeuw zijn: Pietro Bianchi (Domaso), Giovanni Antonio Torricelli (Dongo), Giulio Quaglio (Gravedona, Stazzona, Dongo) en Cesare Ligari (Domaso). Het aantal schilders uit deze en de volgende eeuw is veel groter. Vele getalenteerde jongelui uit de dalen rond het meer trokken enige tijd naar centra zoals Venetië, Genua, Bologna of Rome alvorens werk te zoeken in het gebied tussen het Comomeer en het meer van Lugano. Om de kost te verdienen beperkten ze zich vaak niet tot het schilderen maar werkten ze ook als beeldhouwer, architect of stukadoor. Een naam die we in de 2e helft van de 19e eeuw veel tegenkomen is die van Luigi Tagliaferri (1841-1927) (Gera Lario, Gravedona, Montemezzo, Musso, Pianello, Sorico, Dongo).[6]
Bij de beschrijvingen van de rondwandelingen door de dorpen zullen we de belangrijkste kunstwerken in een aantal van de kerken noemen, voor meer gedetailleerde informatie is vooral het boekje in voetnoot vijf aan te bevelen.

[6] R. Fazzini, Luigi Tagliaferri a Musso, in Alto Lago e in Provincia di Como, Nuova Editrice Delta, Gravedona, 2002